The University of Tehran Press

Journal of Literary Criticism and Rhetoric

Online ISSN: 2676-7627

https://jalit.ut.ac.ir

Psychological Analysis of Fictional Finalism in the Contradictory Actions of Characters in Missing Soluch

Zohreh Shahrokhi[1] | **Mohammad Taheri**[2]✉

1. Ph.D. Candidate of Persian Language and Literature, Faculty of Humanities, Bu-Ali Sina University, Hamedan, Iran. Email: z.shahrokhi@ltr.basu.ac.ir

2. Corresponding Author, Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Humanities, Bu-Ali Sina University, Hamedan, Iran. Email: mtaheri@basu.ac.ir

Article Info

Article Type:
Research Article

(47-69)

Receive Date:
07 August 2026

Revise Date:
28 October 2026

Accept Date:
31 October 2026

Published online:
14 November 2026

Abstract

The relationship between literature and psychology, as two complementary and mutually enriching fields of inquiry, provides an effective and productive framework for examining the hidden, concealed layers of the human psyche as it confronts existential crises and the pressures of survival. Mahmoud Dowlatabadi's acclaimed and celebrated novel *Jay-e Khali-ye Soluch* (Soluch's Empty Place) offers a deep, multilayered narrative of the gradual, progressive disintegration of a rural family following the sudden and unexplained disappearance of its head, Soluch. This event leaves the novel's principal, central characters, Mergan (the wife) and Abbas and Abrau (the sons), defenseless and vulnerable in the face of extreme poverty, harsh environmental determinism, and the social pressures of the village of Zaminj. Drawing on the key, foundational concept of "fictional finalism" in Alfred Adler's individual psychology, the present study analyzes and examines the contradictory and at times self-destructive behaviors of these characters. Although such behaviors appear irrational and aberrant at first glance, they follow a distinct and intelligible inner logic when viewed within the framework of each character's illusory, compensatory goals.The findings show that the father's absence awakened latent, dormant feelings of inferiority in the survivors and transformed them into an acute, pervasive inferiority complex, to which each responded by constructing a fictional goal of compensation. Mergan, denying the loss and hoping for Soluch's return, seeks to preserve the family's structure, which explains her silence in the face of her young daughter's forced marriage. Abbas pursues delusional domination and a superiority complex that ends in catastrophe and ruin. Abrau, in the mode of "masculine protest," strives to assert his physical authority, first over his mother and then in the face of mechanization's arrival in the village. The study concludes that the absence of "social interest" in these self-centered, individualistic goals was the principal and primary cause of the characters' destructive clash with one another and of the family's final collapse.

Keywords: Missing Soluch, Fictional Finalism, Inferiority Complex, Social Interest, Psychological Criticism

Cite this article: Shahrokhi, Zohreh & Taheri, Mohammad (2026). Psychological Analysis of Fictional Finalism in the Contradictory Actions of Characters in Missing Soluch. *Journal of Literary Criticism and Rhetoric*, Vol: 14, Issue: 4, Ser. No.: 40 (47-69).

DOI: https://doi.org/10.22059/jlcr.2026.420322.2146

Publisher: The University of Tehran Press.

© Zohreh Shahrokhi, Mohammad Taheri

1. Introduction

Literature and psychology share a long-standing, structural bond, since both seek to understand the hidden layers of the human mind as it confronts the world and existential crises. Psychological criticism moves beyond surface wording to examine the unconscious motives, repressed emotions, and defense mechanisms of fictional characters. Mahmoud Dowlatabadi's novel *Jay-e Khali-ye Soluch* (Soluch's Empty Place) is set against the consequences of land reform and mechanization in 1960s Iran. It portrays the gradual disintegration of a rural family after the sudden disappearance of Soluch, its father and sole provider. This study reads the novel through Alfred Adler's individual psychology, with particular attention to fictional finalism. The two primary research questions are:

2. Literature Review

Previous studies of the novel fall into three strands. Sociological and historical readings, such as Nasr Esfahani and Shamei (2009), treat the novel as a document of rural poverty and the clash between tradition and modernity. They reduce characters to passive carriers of class forces and overlook their private logic. Psychoanalytic and phenomenological studies include Zaheri Abdevand (2019), who examined loss and grief mechanisms, and Hayatdavoodi et al. (2023), who combined eco-psychology with Freud's personality structure. Because these frameworks explain behavior mainly through the past, they do not ask what image of the future justifies the characters' present contradictory actions. Other studies applied Goffman's stigma theory (Zabihnia Omran, 2022) and Hroshevsky's model to Mergan (Soltani and Ghanipour Malekshah, 2022), without examining the teleological direction of action. The third strand, closest to this study, applies Adler's ideas to Iranian literature. It includes Dehghan and Ghasemi (2012) on Forough Farrokhzad's poetry, Zare Kohan and Heidari (2018) on *Welcome to Hades*, and Bakhtiari Markieh (2022) on social interest and Adlerian typology. Shahrokhi and Taheri (2025) analyzed Soluch's characters through general Adlerian concepts such as inferiority, compensation, and superiority striving. The present study goes further by explaining the structural relationship among fictional finalism, private logic, and contradictory actions through a hierarchical network model.

3. Materials and Methods

This qualitative, interdisciplinary study applies a descriptive-analytical method based on library research. The main strategy is text-centered qualitative content analysis. Key Adlerian concepts (fictional finalism, private logic, inferiority and superiority complexes, masculine protest, and social interest) were first defined as analytical categories, and the novel was then examined through a teleological approach. Evidence was selected from scenes showing three components: contradictory behavior that can be understood only through the characters' private logic, excessive compensatory mechanisms used to escape inferiority, and the clash and erosion of family bonds reflecting the absence of social interest. The procedure had three steps: first, extracting seemingly illogical actions, such as Mergan's silence or Abbas's self-injury; second, coding them through the Adlerian triad of identifying the fictional goal, extracting the private logic, and tracing the root of inferiority; and third, qualitatively analyzing how these self-centered goals collide with the novel's external reality. The model treats inferiority as the basic psychological state that drives the psyche toward a compensatory fictional goal. The individual builds a private logic to serve that goal, and its final output in the story is the contradictory action. Lifestyle and social interest shape how this path unfolds.

4. Discussions and Conclusion

The analysis shows that the characters' contradictory and self-destructive behaviors, beyond environmental determinism and extreme poverty, reflect complex psychological responses to the inferiority triggered by the father's absence. Mergan's fictional goal is to preserve the family's frame and honor until Soluch returns, a goal rooted in denying that the marriage was already empty. It shapes a hard, self-destructive lifestyle that resembles masculine protest. Her silence toward the marriage of her twelve-year-old daughter, Hajar, to Ali Gonav follows a chain: basic helplessness, the fictional goal, a private logic that reduces Hajar to an economic burden, and finally the contradictory act. This silence is therefore not cruelty or maternal indifference but a bitter means of securing the family's survival.

Abbas feels physically inferior to his stronger brother, Abrau, and trapped in poverty. He compensates through a superiority complex and a fantasy of becoming a landlord without labor. In his private logic, stealing from his family and gambling are necessary means to this end. His goal collapses when the camel, the material symbol of his power, attacks him and leaves him disfigured and broken.

Abrau pursues masculine protest through punishing labor and rejection of maternal authority. His contradiction appears in working like an adult outside the home while remaining helpless and emotionally cold toward his mother's care, since in his private logic any expression of need signals weakness. He then rebuilds his identity around the tractor, but when its motor is stolen, his fictional goal collapses into bewilderment and psychological paralysis.

The family's destruction is not caused by economic pressure alone. Because each member took refuge in self-centered goals, their conflicting private logics clashed under one roof. Competition over scarce resources, violence between the brothers, and indifference to the mother's and sister's suffering reveal the absence of social interest, and the home became a battlefield for survival. Moving beyond purely comparative readings, the study shows that the characters' tragic fates result from a precise psychological chain linking inferiority, fictional goal, private logic, and contradictory action. It also shows how a neurotic psychic structure can act as an internal cause, alongside external poverty, in a family's collapse.

پژوهش‌نامه نقد ادبی و بلاغت

شاپای الکترونیکی: ۷۶۲۷-۲۶۷۶

https://jalit.ut.ac.ir

انتشارات دانشگاه تهران

واکاوی روان‌شناختی غایت‌نگری خیالی در کنش‌های متناقض شخصیت‌های جای خالی سلوچ

زهره شاهرخی[۱] | محمد طاهری[۲]✉

۱. دانشجوی دکتری گروه زبان و ادبیات فارسی دانشکده علوم انسانی دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران. رایانامه: z.shahrokhi@ltr.basu.ac.ir

۲. نویسنده مسئول، دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه بوعلی سینا، همدان ایران. رایانامه: mtaheri@basu.ac.ir

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: علمی ـ پژوهشی

(۴۷-۶۹)

تاریخ دریافت:

۱۶ مرداد ۱۴۰۵

تاریخ بازنگری:

۰۶ آبان ۱۴۰۵

تاریخ پذیرش:

۰۹ آبان ۱۴۰۵

تاریخ انتشار:

۲۳ آبان ۱۴۰۵

چکیده

پیوند میان ادبیات و روان‌شناسی، به‌عنوان دو حوزهٔ شناختی مکمل، بستری کارآمد برای واکاوی لایه‌های پنهان روان انسان در تقابل با بحران‌های وجودی و فشارهای زیستی فراهم می‌آورد. رمان جای خالی سلوچ، اثر برجستهٔ محمود دولت‌آبادی، روایتی چندلایه و عمیق از فروپاشی تدریجی یک خانوادهٔ روستایی در پی ناپدید شدن ناگهانی و بی‌دلیل سرپرست خانواده (سلوچ) است؛ رخدادی که شخصیت‌های اصلی داستان یعنی مرگان (همسر)، عباس و ابراو (فرزندان) را در برابر فقر مفرط، جبر اقلیمی سخت و فشارهای اجتماعی روستای زمینج بی‌دفاع و درمانده رها می‌کند. پژوهش حاضر با تکیه بر مفهوم کلیدی «غایت‌نگری خیالی» در روان‌شناسی فردنگر آلفرد آدلر، می‌کوشد تا رفتارهای متناقض و گاه خودویرانگر این شخصیت‌ها را واکاوی و تحلیل کند؛ رفتارهایی که در نگاه نخست غیرمنطقی و ناهنجار به نظر می‌رسند اما در چارچوب اهداف موهوم و جبرانی هر شخصیت، منطق درونی خاص و قابل‌فهمی دارند. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که غیبت پدر، احساس کهتری نهفته در روان بازماندگان را بیدار و به عقدهٔ حقارتی حاد و فراگیر تبدیل کرده است و هر یک از آنان برای جبران این احساس کهتری، غایتی خیالی برساخته‌اند: مرگان با انکار فقدان و امید به بازگشت سلوچ، در پی صیانت از چارچوب خانواده است و به همین دلیل در برابر ازدواج تحمیل‌شدهٔ دختر خردسالش سکوت می‌کند؛ عباس در پی سلطه‌گری متوهمانه و عقدهٔ برتری است که به سرانجامی فاجعه‌بار می‌انجامد؛ و ابراو در چارچوب «اعتراض مردانه» می‌کوشد اقتدار فیزیکی خود را در برابر مادر و سپس ورود ماشینیسم به روستا اثبات کند. نتیجه آنکه فقدان «علاقهٔ اجتماعی» در این غایات خودمحور و فردگرایانه، عامل اصلی تصادم ویرانگر آن‌ها با یکدیگر و فروپاشی نهایی خانواده است.

کلیدواژه‌ها: جای خالی سلوچ، غایت‌نگری خیالی، عقدهٔ حقارت، علاقهٔ اجتماعی، نقد روان‌شناختی

استناد شاهرخی، زهره و طاهری، محمد (۱۴۰۴). واکاوی روان‌شناختی غایت‌نگری خیالی در کنش‌های متناقض شخصیت‌های جای خالی سلوچ. *پژوهش‌نامهٔ نقد ادبی و بلاغت*، دورهٔ ۱۴، ش ۴، زمستان ۱۴۰۴، پیاپی ۴۰ (۴۷-۶۹).

https://doi.org/10.22059/jlcr.2026.420322.2146

ناشر مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران.

© زهره شاهرخی، محمد طاهری

۱. مقدمه

ارتباط میان ادبیات و روان‌شناسی، پیوندی دیرینه، ساختاری و تفکیک‌ناپذیر است؛ زیرا هر دو حوزه در پی شناخت و تحلیل دقیق لایه‌های پنهان و سازوکارهای پیچیده ذهن انسان در تقابل با جهان پیرامون و بحران‌های وجودی‌اش هستند. نقد روان‌شناختی، به‌عنوان یکی از کارآمدترین رویکردهای مدرن در نقد ادبی، با گذر از سطح ظاهری واژگان و ساختارهای شکلی متن، تلاش می‌کند محرک‌های ناخودآگاه، هیجانات سرکوب‌شده، گره‌های روانی و مکانیسم‌های دفاعی شخصیت‌های داستان را به صورت علمی واکاوی کند. در نقد روان‌کاوانه می‌توان شخصیت‌های ادبی را همچون ساختارهایی روان‌شناختی بررسی کرد و از این طریق، ابعادی از اثر را آشکار ساخت که در خوانش‌های صرفاً صوری یا سنتی کمتر دیده می‌شوند (Tyson, 2006:12). در این گستره، بازنمایی بحران‌های هویتی و آسیب‌های روان‌شناختی برآمده از زیستن در جوامع در حال گذار، از مهم‌ترین دغدغه‌های ادبیات داستانی معاصر ایران، به‌ویژه در جریان داستان‌نویسی اقلیمی و روستایی، به شمار می‌آید.

رمان جای خالی سلوچ، نوشته محمود دولت‌آبادی، بستری غنی برای خوانش‌های میان‌رشته‌ای با محوریت تقابل جبر محیطی و روان انسان فراهم کرده است. این اثر که زمینهٔ تاریخی آن با پیامدهای اصلاحات ارضی و ورود ماشین‌آلات به روستاها در دههٔ چهل شمسی همزمان است (یوردخانی، ۱۳۹۱:۱۰۳)، روایتی چندلایه و عمیقاً روان‌شناسانه از فروپاشی تدریجی مناسبات سنتی یک خانواده روستایی و سرگردانی انسان‌هایی است که در کشاکش جبر اقتصادی، خشونت اقلیم کویر و تلاش غریزی برای بقا، دست به کنش‌هایی پیچیده، متناقض و گاه خودویرانگر می‌زنند.

نقطهٔ آغازین داستان و کانون شکل‌گیری بحرانی که ساختار روانی تمام اعضای خانواده را درگیر می‌کند، ناپدید شدن ناگهانی و بی‌دلیل سلوچ، پدر و تنها سرپرست خانواده است. این غیبت تنها یک خلأ فیزیکی یا معیشتی در ساختار مادی خانواده نیست، بلکه به مانند یک ضربهٔ روانی عمیق عمل می‌کند که همسر او، مرگان، به همراه سه فرزندش (عباس، ابراو و هاجر) را در برابر فشارهای ناشی از فقر، مناسبات سودجویانهٔ اهالی روستا و نگاه‌های غرض‌ورزانه دیگران، کاملاً بی‌دفاع رها می‌کند. از منظر روان‌شناسی آدلری، ریشهٔ این آسیب را می‌توان در ضعف ذاتی آدمی در برابر دشواری‌های زندگی جست‌وجو کرد: «همهٔ انسان‌ها در موقعیت‌های معینی احساس ناکافی بودن می‌کنند... از این رو، سرآغاز زندگی اجتماعی در ضعف فرد نهفته است» (Adler, 2011:60). بر این اساس، ناپدید شدن ناگهانی شخصیت پدر در این شرایط، احساس حقارت‌های نهفته و زمینه‌ای ناشی از ساختار طبقاتی و فقر را به شکلی بیمارگونه، حاد و فلج‌کننده بیدار می‌کند و در نتیجه روان آسیب‌دیدهٔ هر یک از اعضا، برای پر کردن این جای خالی و بازیافتن امنیت و جایگاه از دست‌رفته خود، مسیر و استراتژی روانی متفاوتی برمی‌گزینند.

خلاقیت دولت‌آبادی در خلق این شخصیت‌ها آنجا مشخص می‌شود که کنش‌ها و واکنش‌های آنان روندی تک‌بعدی و کاملاً عقلانی طی نمی‌کند؛ چرا که آن‌ها شخصیت‌هایی

منفعل نیستند که صرفاً نمایندهٔ ستم‌دیدگی طبقاتی باشند؛ بلکه سوژه‌هایی درگیر بحران‌های شدید روانی‌اند که پیوسته دچار تناقضات رفتاری می‌شوند و تصمیماتی می‌گیرند که با خواسته‌ها، غرایز پایه‌ای (مانند غریزهٔ مادری) و پیشینهٔ اخلاقی‌شان در تضاد است. نکته درخور توجه آن است که در نظام فکری آدلر، حضور همین تناقض‌ها خود نشانه‌ای تشخیصی از عقدهٔ حقارت است؛ چراکه تردید، دودلی و برخی تناقض‌های رفتاری می‌توانند نشانه‌هایی از احساس حقارت تشدیدشده باشند (Kelland, 2015:57). درک این کنش‌های متضاد، نیازمند ابزاری تحلیلی است که از لایه‌های سطحی متن و رویکردهای صرفاً جامعه‌شناختی عبور کرده و به انگیزه‌های ناخودآگاه و شبکهٔ پیچیدهٔ ادراکی شخصیت‌ها نفوذ کند.

تحلیل علمی این رفتارهای متناقض، نیازمند رویکردهای غایت‌شناختی و کل‌نگر در روان‌شناسی شخصیت است. مکتب روان‌شناسی فردنگر آلفرد آدلر، با تمرکز بر «احساس حقارت»، «تلاش برای برتری»، «سبک زندگی»، «علاقهٔ اجتماعی» و به‌ویژه «غایت‌نگری خیالی»، چارچوبی کارآمد برای این واکاوی ارائه می‌دهد. برخلاف فروید که رفتار آدمی را محصول قطعی غرایز سرکوب‌شده و تجربیات کودکی تلقی می‌کرد، آدلر انسان را محکوم نیروهای زیستی و تجربیات کودکی نمی‌دانست و بر بی‌نظیر بودن هر فرد تأکید داشت (Smith, 2003:260). در نگاه آدلر، رفتار انسان تابع گذشته نیست، بلکه معطوف به آینده است؛ او انگیزش را «حرکت به‌سوی آینده، به‌جای رانده‌شدن مکانیکی از سوی گذشته» تعریف می‌کند (Adler, 1998:20–21). بر این اساس، انسان در مواجهه با کاستی‌های محیطی و فقدان‌های عاطفی دچار احساس حقارت می‌شود؛ اما روان آدمی برای رهایی از این رنج، مکانیسمی جبرانی می‌سازد و تصویری آرمانی و غالباً دست‌نیافتنی از آینده خلق می‌کند و تمام ظرفیت‌های شناختی‌اش را صرف تحقق آن می‌کند، بی‌آنکه امکان‌پذیری و هزینه‌های آن را با واقعیت بسنجد.

۱. ۱. روش پژوهش

پژوهش حاضر، خوانشی کیفی و میان‌رشته‌ای در حوزهٔ نقد روان‌شناختی ادبیات است که با روش توصیفی-تحلیلی و بر مبنای مطالعات کتابخانه‌ای انجام شده است. راهبرد اصلی تحقیق، «تحلیل محتوای کیفی متن‌محور» است؛ بدین‌معنا که ابتدا مفاهیم کلیدی مکتب روان‌شناسی فردنگر آدلر (نظیر غایت‌نگری خیالی، منطق خصوصی، عقدهٔ حقارت/برتری، اعتراض مردانه و علاقهٔ اجتماعی) به‌عنوان مقوله‌های تحلیلی تعیین شده و سپس متن رمان *جای خالی سلوچ*، با رویکرد غایت‌شناختی مورد بررسی قرار گرفته است. معیار اصلی پژوهش در گزینش شواهد، تمرکز بر صحنه‌هایی است که نمایانگر سه مؤلفه‌اند: نخست، رفتارهای متناقض و گسست شخصیت‌ها از عقلانیت یا غرایز پایه‌ای که تنها از دریچهٔ «منطق خصوصی» آنان قابل درک است؛ دوم، بروز سازوکارهای جبرانی افراطی برای فرار از احساس حقارت؛ و سوم، تصادم و فرسایش پیوندهای خانوادگی که به‌روشنی بازتاب‌دهندهٔ غیاب «علاقهٔ اجتماعی» در اهداف شخصیت‌هاست.

فرایند عملیاتی این پژوهش در سه گام انجام شده است: نخست، فیش‌برداری از کنش‌های ظاهراً غیرمنطقی و متناقض شخصیت‌ها (مانند سکوت مرگان یا خودزنی عباس)؛ دوم، رمزگذاری این

رفتارها بر مبنای سه‌گانهٔ آدلری (شناسایی غایت خیالی، استخراج منطق خصوصی، کشف ریشهٔ حقارت)؛ و سوم، تحلیل کیفی نحوهٔ تصادم این اهداف فردمحور با واقعیت بیرونی رمان.

۱. ۲. پرسش‌های پژوهش

با توجه به مسألهٔ تحقیق و مبانی نظری مطرح‌شده، پژوهش حاضر در پی یافتن پاسخ برای پرسش‌های زیر است:

۱. شخصیت‌های اصلی رمان (مرگان، عباس و ابراو)، در غیاب سلوچ و در شرایط سخت و تنگناهای اقلیمی و اجتماعی، چگونه و تحت تأثیر کدام مکانیسم‌های روانی، «غایات ذهنی و اهداف خیالی» را در ذهن خود شکل می‌دهند؟

۲. غایت‌های ذهنی، چگونه رفتارهای متعارض و آسیب‌رسان آن‌ها را در طول داستان هدایت و توجیه می‌کند؟

در راستای پاسخ به این پرسش‌ها، پژوهش حاضر با تکیه بر مبانی روان‌شناختی نشان خواهد داد که این تناقضات ظاهری، در چارچوب «غایت‌نگری خیالی» هر شخصیت، دارای منطق درونی خاص خود است. در واقع، اثبات خواهد شد که آسیب‌ها و انحطاط شخصیت‌ها در این اثر، نتیجهٔ مستقیم تقابل این اهداف خیالی فردمحور و فاقد «علاقهٔ اجتماعی»، با واقعیت‌های سرسخت جهان بیرونی است.

۲. پیشینهٔ پژوهش

رمان چندصدایی و برجستهٔ جای خالی سلوچ، از زمان انتشار تاکنون، همواره یکی از متون کانونی ادبیات داستانی معاصر ایران برای پژوهش‌های دانشگاهی و میان‌رشته‌ای بوده است. این جایگاه، مرهون بافت روایی غنی، زبان محاوره‌ای و پویا، بازنمایی عریان فقر روستایی، تصویرسازی از فروپاشی پیوندهای خویشاوندی و اخلاقی، بازتاب دگرگونی‌های ساختاری در مناسبات تولید (گذر از خیش به تراکتور)، خشونت جنسیتی و واکاوی دردناک بحران هویت انسان حاشیه‌نشین است. بررسی انتقادی پیشینهٔ پژوهش نشان می‌دهد که مطالعات انجام‌شده پیرامون این رمان را می‌توان در سه محور طبقه‌بندی کرد:

محور نخست، خوانش‌های جامعه‌شناختی و تاریخی را در بر می‌گیرد. در این رویکردها، رمان غالباً به‌مثابهٔ سندی ادبی‌ـتاریخی از وضعیت اسف‌بار جامعهٔ روستایی ایران در آستانهٔ دگرگونی‌های اقتصادی و اصلاحات ارضی در نظر گرفته می‌شود. برای نمونه، نصر اصفهانی و شمعی (۱۳۸۸) فقر ساختاری، فروپاشی روابط زناشویی، رنج روستاییان و تقابل خشن سنت و تجدد را محورهای اصلی رمان دانسته‌اند. ارزش این پژوهش‌ها در آشکارسازی زمینه‌های ساختاری و جبری کنش‌هاست؛ اما محدودیت آن‌ها این است که شخصیت‌های داستانی را تا حد حاملان منفعل نیروهای کلان طبقاتی تقلیل می‌دهند و از «منطق خصوصی ذهن»، پیچیدگی‌های روانی و انگیزش‌های ذهنی آنان غافل می‌مانند.

محور دوم به مطالعات روان‌کاوانه و پدیدارشناسانه اختصاص دارد. ظاهری عبدوند (۱۳۹۸) واکنش‌های هیجانی خانوادهٔ سلوچ را در نسبت با پدیدهٔ «فقدان» و مکانیسم‌های «سوگ» (انکار، تردید، خشم و سازگاری) بررسی کرده است. حیات‌داوودی و همکاران (۱۴۰۲) نیز با تلفیق بوم‌روان‌شناسی (اکوسایکولوژی) و نظریهٔ ساختار شخصیت فروید، تأثیر محیط بر روان شخصیت‌ها را مطالعه کرده‌اند. علی‌رغم ارزش این آثار، چارچوب‌های فرویدی و سوگ‌محور، رفتارها را عمدتاً معلول گذشته می‌دانند و به این پرسش غایت‌شناختی پاسخ نمی‌دهند که شخصیت‌ها با خلق چه «تصویری از آینده»، کنش‌های متناقض کنونی خود را توجیه می‌کنند.

در کنار خوانش‌های سوگ‌محور و بوم‌روان‌شناختی، برخی پژوهش‌ها ابعاد اجتماعی و روایی شخصیت‌های رمان را بررسی کرده‌اند. ذبیح‌نیا عمران (۱۴۰۱) با استفاده از نظریهٔ «داغ ننگ» اروینگ گافمن، سازوکارهای طردشدگی، بی‌اعتباری اجتماعی و بحران هویت شخصیت‌های *جای خالی سلوچ* را تحلیل کرده است. سلطانی و غنی‌پور ملکشاه (۱۴۰۱) نیز با تکیه بر الگوی هروشفسکی، شخصیت مرگان را بر اساس مؤلفه‌هایی چون تضاد، تکرار، تشابه، قیاس و استلزام منطقی بررسی کرده و سرسختی، استیصال و سرخوردگی را از ویژگی‌های برجستهٔ او دانسته‌اند. این پژوهش‌ها، اگرچه در شناخت وجوه اجتماعی و روایی شخصیت مرگان اهمیت دارند، مسئلهٔ جهت‌گیری غایت‌شناختی کنش‌های او را مستقلاً بررسی نکرده‌اند.

محور سوم که بیشترین قرابت را با پژوهش حاضر دارد، شامل مطالعات مبتنی بر آرای «آلفرد آدلر» در نقد ادبیات معاصر ایران است. پیش‌ازاین، ظرفیت‌های تئوریک روان‌شناسی فردنگر با موفقیت در خوانش متون ادبی به کار گرفته شده است. دهقان و قاسمی (۱۳۹۱) در واکاوی اشعار فروغ فرخزاد نشان دادند که مفاهیم آدلری چگونه ابعاد پنهان کنش‌های ادبی را روشن می‌سازند. آنان با تکیه بر این اصل آدلری که احساس حقارت منبع تمام تلاش‌های انسان است و رشد فرد در نتیجهٔ جبران این حقارت‌های واقعی یا تخیلی شکل می‌گیرد، اثبات کردند که عقدهٔ حقارت در روان شاعر همچون موتور محرکی او را به‌سوی تکامل و خلق غایات خیالی سوق داده است.

زارع کهن و حیدری (۱۳۹۷) نیز در بررسی شخصیت اصلی رمان *به هادس خوش آمدید*، ریشه‌های روانی رفتارهای متناقض را بر اساس نظریهٔ آدلر کالبدشکافی کرده‌اند. این پژوهش نشان می‌دهد که عواملی چون طردشدگی در کودکی، چگونه احساس کهتری را تشدید کرده و شخصیت را وامی‌دارد تا با پناه بردن به غایت‌نگری خیالی، به جبران افراطی و بروز عقده برتری دست بزند. همچنین، در حوزهٔ بررسی پویایی روابط، بختیاری مرکیه (۱۴۰۱) در پژوهشی پیرامون رمان *عادت می‌کنیم*، رفتارها را با استفاده از تیپ‌شناسی آدلری طبقه‌بندی کرده است. وی با بهره‌گیری از مفاهیم اساسی این مکتب و به‌ویژه معیار «علاقهٔ اجتماعی»، نشان می‌دهد که چگونه شخصیت‌های روان‌نژند با تلاش برای اهداف خودخواهانه، روابط اجتماعی را تخریب می‌کنند؛ درحالی‌که اشخاص بهنجار در پی اهداف اجتماع‌محورند.

نگارندگان مقالهٔ حاضر، شاهرخی و طاهری (۱۴۰۴) نیز پیشتر شخصیت‌های *جای خالی سلوچ* را بر اساس مجموعه‌ای از مفاهیم کلی روان‌شناسی فردی آدلر، از جمله احساس حقارت، جبران

و برتری‌جویی تحلیل کرده‌اند؛ اما مقالهٔ حاضر می‌کوشد از تحلیل کلی این مؤلفه‌های آدلری فراتر رود و به‌طور مشخص، رابطهٔ ساختاری میان «غایت‌نگری خیالی»، «منطق خصوصی» و «کنش‌های متناقض» شخصیت‌های اصلی رمان را توضیح دهد.

برای عملیاتی کردن این تمایز، مفاهیم مکتب آدلری در پژوهش حاضر در قالب یک مدل شبکه‌ای، پیوسته و دارای سلسله‌مراتب بررسی می‌شوند؛ بدین‌معنا که «احساس حقارت» (به‌عنوان محرک و وضعیت روانی پایه)، روان را به سمت خلق یک «غایت خیالی» (به‌عنوان هدف موهوم و جبرانی) سوق می‌دهد. فرد برای رسیدن به این غایت، یک «منطق خصوصی» (به‌عنوان دستگاه توجیه‌گر ذهن) می‌سازد که خروجی نهایی آن در جهان داستان، بروز «کنش‌های متناقض» است. مؤلفه‌هایی چون «سبک زندگی» و میزان «علاقهٔ اجتماعی» نیز بستر و کیفیت طی شدن این مسیر را تعیین می‌کنند.

۳. چارچوب نظری

۳. ۱. رویکرد غایت‌شناختی و غایت‌نگری خیالی در تحلیل کنش‌ها

تحلیل کنش‌های پیچیدهٔ شخصیت‌های داستانی در رمان *جای خالی سلوچ* بر پایهٔ روان‌شناسی فردنگر آلفرد آدلر، مستلزم تغییر زاویهٔ دید از پرسش «چه چیزی در گذشته علت رفتار بوده است؟» به پرسش «این رفتار اکنون در خدمت کدام هدف یا غایت قرار دارد؟» است. در این دیدگاه، روان انسان مجموعه‌ای ایستا از غرایز و خاطرات نیست و همواره در حرکتی پویا به‌سوی هدفی ادراک‌شده جهت می‌یابد و هیچ‌یک از فعالیت‌های روانی اعم از اندیشه، احساس یا اراده، بی‌آنکه به‌سوی مقصدی آینده‌مند سازمان یافته باشند، شکل نمی‌گیرند (Adler, 1998:19-21). بر اساس منطق آدلری، رویدادهای تلخ گذشته نظیر فقر، فشار ساختار روستایی یا غیبت سلوچ، بیش از آنکه علت‌های مکانیکی و یگانهٔ رفتار باشند، حکم مواد خامی را دارند. فرد با عبور از پذیرش منفعلانه، این تجربیات را تفسیر می‌کند و از آن‌ها برای پیشروی به‌سوی آینده‌ای ذهنی بهره می‌برد(Ansbacher & Ansbacher, 1956:35-38).

این حرکت هدفمند حول مفهوم «غایت‌نگری خیالی[1]» سامان می‌یابد. این مفهوم که از فلسفهٔ «چنان‌که گویی[2]» هانس وایهینگر وام گرفته شده، نشان می‌دهد انسان برای مواجهه با پیچیدگی‌های جهان، غالباً اهدافی موهوم می‌سازد و «گویی» که آن اهداف حقیقت دارند، زندگی خود را بر مبنای آن‌ها جهت‌دهی می‌کند (Vaihinger, 1924:6). این افق ذهنی، تصویر جبرانی فرد از آینده است که قرار است خلأهای او را پوشش دهد (Watts& Holden,1994:243). بر این مبنا، «حفظ بقای خانواده» برای مرگان، «کسب قدرت و تملک» برای عباس و «استقلال خشن» برای آبْراو، در واقع غایات خیالی آن‌هاست که کنش‌هایشان را معنادار می‌سازد؛ این موارد اساساً فرضیه‌هایی تفسیری برای فهم منطق رفتار شخصیت‌ها به‌شمار می‌آیند و جنبهٔ تشخیص بالینی ندارند (شولتز و شولتز، ۱۳۹۶:۱۶۹-۱۷۱).

1. Fictional Finalism
2. The Philosophy of "As If"

۳. ۲. احساس حقارت، سازوکار جبران و منطق خصوصی

در نظام فکری آدلر، «احساس حقارت[1]» تجربه‌ای عمومی و بخشی طبیعی از وضعیت انسانی است که در حالت عادی، سرچشمهٔ کوشش برای پیشرفت و غلبه بر محدودیت‌هاست (Adler, 1998:69)؛ اما چنانچه فرد (به‌ویژه در بستر فقر و بی‌پناهی) نتواند این احساس ناتوانی را به شکلی سازنده جبران کند و آن را نشانه‌ای از بی‌ارزشی خود بداند، دچار «عقدهٔ حقارت» می‌شود (ناصحی و رئیسی، ۱۳۸۶: ۵۶). برای رهایی از این تنش، روان به «سازوکار جبران[2]» پناه برده و برتری‌جویی افراطی را پیشه می‌کند تا ضعف درونی را پنهان سازد (Mosak &Maniacci, 1999:63). در رمان، رفتارهای پرخاشگرانه یا سلطه‌جویانهٔ عباس (رؤیای ارباب‌شدن) و خشونت ابراو (انکار وابستگی)، پوششی بر تجربهٔ عمیق ناتوانی و محرومیت آن‌هاست و لزوماً نشانهٔ قدرت واقعی نیست (Carlson et al., 2006:42).

فرد برای صیانت از این مکانیسم‌های جبرانی و غایات خیالی، دستگاهی ادراکی به نام «منطق خصوصی[3]» خلق می‌کند؛ شبکه‌ای از باورها، توجیه‌ها و قواعد نانوشته که هرچند با عقل سلیم یا اخلاق عمومی ناسازگار است، اما برای خود فرد کاملاً موجه جلوه می‌کند (Mosak &Maniacci, 1999: 82). به واسطهٔ همین منطق است که شخص واقعیت را نه آن‌گونه که هست، بلکه متناسب با هدف ذهنی و سبک زندگی خود درک می‌کند (Miller & Dillman Taylor, 2016: 112). از این‌رو، تناقض‌های رفتاری مرگان، نظیر فداکاری ظاهری توأم با تصمیمات بی‌رحمانه برای بقا به قیمت فداشدن پیوندهای عاطفی؛ بی‌منطقی محض نیست، بلکه درون میدان ادراکی و قاعدهٔ درونی او («حفظ خانواده به هر قیمت») کاملاً معنادار و توجیه‌پذیر است.

۳. ۳. سبک زندگی و مؤلفهٔ نیروی خلاق

روش انحصاری و الگوی یکپارچهٔ باورها و راهبردهایی که هر فرد برای مواجهه با مسائل زندگی و رسیدن به غایت خیالی‌اش برمی‌گزیند، «سبک زندگی[4]» نامیده می‌شود (Adler, 1998:161). تفاوت بارز در سبک زندگی شخصیت‌های رمان نشان می‌دهد که آن‌ها در برابر بحران و فشار نسبتاً مشابه فقر، واکنش‌های یکسانی بروز نمی‌دهند: مرگان با کار و ایستادگی، عباس با فرار از کار و رؤیای تملک سریع، و ابراو با طغیان و گسست پیوندها می‌کوشند با وضعیت مقابله کنند.

ریشهٔ این تفاوت رفتاری در برابر شرایط مشابه، در مؤلفهٔ «نیروی خلاق[5]» نهفته است. این نیرو اثبات می‌کند که انسان‌ها در محدودهٔ شرایط موجود و جبر محیطی، سهم فعالی در تفسیر تجربه و انتخاب راهبرد واکنشی خود دارند و قربانی کاملاً منفعل شرایط نیستند (Sweeney, 2009:31). اهمیت این مفهوم در تحلیل ادبی آن است که مانع از تقلیل شخصیت‌ها به تیپ‌های صرفاً اجتماعی می‌شود و نشان می‌دهد که آدم‌های داستان درون محدودیت‌های

1. Inferiority Feeling
2. Compensation mechanism
3. Private Logic
4. Lifestyle
5. Creative Power

سخت طبقاتی و روستایی، همچنان راه‌های متفاوتی برای برساخت واقعیت و مواجهه با فقدان خلق می‌کنند.

۳. ۴. علاقهٔ اجتماعی و تراژدی فرسایش پیوندهای انسانی

در روان‌شناسی فردنگر، یگانه معیار سنجش سلامت روان و سازنده‌بودن غایات فردی، برخورداری از «علاقهٔ اجتماعی[1]» است. این مفهوم دربرگیرندهٔ احساس تعلق، همدلی، همکاری، مسئولیت‌پذیری و مشارکت در خیر مشترک انسانی است. برتری‌جویی تنها در صورتی سازنده است که با علاقهٔ اجتماعی همراه باشد؛ در غیر این صورت، سبک زندگی تهی از علاقهٔ اجتماعی، فرد را به‌جای حل مسئلهٔ مشترک، به‌سوی انزوا، تعارض، بهره‌کشی از دیگران و تخریب پیوندهای انسانی سوق می‌دهد (Ansbacher& Ansbacher, 1956:156).

از نظر آدلر خانواده نخستین و حیاتی‌ترین بستر برای پرورش، تمرین و تجلی علاقهٔ اجتماعی به شمار می‌آید. به باور او، ظرفیت علاقه‌مندی به همنوع به‌صورت استعدادی بالقوه در روان انسان وجود دارد و شکوفایی آن نیازمند پرورش آگاهانه در محیط خانه است. در این شبکه، «مادر» نقشی محوری و واسطه‌ای ایفا می‌کند؛ به این معنا که نخست پیوندی امن با کودک برقرار می‌سازد و سپس، این حس اعتماد و همبستگی را به‌سوی سایر اعضا (پدر و خواهران و برادران) و در نهایت به جامعه بسط می‌دهد. افزون بر این، پویایی روابط میان فرزندان در قالب منظومهٔ خانوادگی، عرصهٔ آزمایشی مهمی برای تمرین همدلی، گذشت و مشارکت سازنده محسوب می‌شود (Ibid: 135).

بر این اساس، در صورت آسیب دیدن شبکهٔ ارتباطی خانواده بر اثر فقدان‌ها و فشارهای محیطی، امکان نهادینه‌سازی این روحیهٔ همکاری از بین می‌رود و اعضای آن برای جبران احساس حقارت خویش، منحصراً به «غایات خیالی خودمحورانه» پناه می‌برند. در نتیجهٔ این فرایند، محیط خانه مستقیماً به میدان نبردی بی‌رحمانه برای تصادم ویرانگر این اهداف فردی و متعارض بدل خواهد شد (Carlson et al., 2006:41-42).

در خوانش آدلری *جای خالی سلوچ*، فقر مفرط و فروپاشی اقتصادی تنها به فقر مادی و گرسنگی ختم نمی‌شود؛ بلکه مخرب‌ترین اثر آن، فرسایش ظرفیت همکاری و پیوندهای همدلانه میان انسان‌هاست. تحت سیطرهٔ چنین شرایطی، اعضای خانواده به‌جای آنکه رنج را به امکانی برای حمایت متقابل بدل سازند، در رقابتی بی‌رحمانه و ویرانگر بر سر بقا قرار می‌گیرند. از این منظر، بُعد عمیق تراژدی در این رمان، علاوه بر گم‌شدن سلوچ یا جبر ساختار اقتصادی؛ زوال علاقهٔ اجتماعی و ناتوانی مستأصل‌کنندهٔ شخصیت‌ها در حفظ پیوند انسانی و عاطفی است که در تعاملات و رفتارهای خشونت‌آمیز جلوه‌گر می‌شود.

۴. بحث و بررسی

بنیان‌های روایی، دراماتیک و هستی‌شناختی رمان جای خالی سلوچ، از همان سطر نخست، بر

1. Social Interest

پایهٔ یک «فقدان مطلق» و یک «روان‌زخم روان‌شناختیِ[1]» فلج‌کننده بنا نهاده شده است. بیداری مرگان در یک صبح سرد زمستانی و مواجهه با بستر خالی همسرش، سلوچ، نقطهٔ آغازین یک فاجعهٔ معیشتی و مادی و لحظهٔ انفجار یک بحران عمیق روان‌شناختی است که تمام ارکان هویتی، منزلت اجتماعی و امنیت روانی اعضای خانواده را از ریشه به لرزه درمی‌آورد. در مختصات خشن، بدوی و بی‌رحم روستای «زمینج» که خود استعاره‌ای از جهان بی‌تفاوت و جبرگرایانه است؛ حضور پدر (سلوچ) تنها سپر دفاعی خانواده در برابر نگاه‌های درنده‌خویانه، تجاوزگر، استثمارگر و سودجویانهٔ دیگران بود؛ اما با غیبت ناگهانی و توجیه‌ناپذیر او، این سپر محافظتی در هم می‌شکند و مرگان، عباس، ابراو و هاجر، ناگهان خود را در برهوتی از بی‌پناهی، استیصال و تحقیر عریان می‌یابند.

از منظر روان‌شناسی فردنگر، این بی‌پناهی و سقوط ناگهانی از حداقل‌های منزلت اجتماعی، کارکردی نقش محرک نهایی را در تشدید و تولید مخرب‌ترین شکل از عقدهٔ حقارت دارد. روان آسیب‌دیده، ملتهب و تحت فشار این شخصیت‌ها، برای جلوگیری از فروپاشی مطلق شناختی و برای تاب آوردن سنگینی نگاه‌های شماتت‌بار اهالی روستا، ناگزیر است تا مکانیسم‌های دفاعی جبرانی قدرتمندی را در درون خود فعال سازد. در این نقطهٔ عطف تاریک است که «نیروی خلاق» روان هر یک از این شخصیت‌ها، دست‌به‌کار ساختن یک «غایت خیالی» می‌شود؛ تصویری آرمانی، موهوم و به شدت اغراق‌آمیز از آینده‌ای مطلوب که قرار است تمام این حقارت‌های خردکنندهٔ کنونی را جبران کند. در ادامهٔ این بخش، با استناد به شواهد متنی، به کالبدشکافی دقیق این غایات خیالی، زوال «علاقهٔ اجتماعی»، و تأثیر این عوامل بر بروز رفتارهای تناقض آمیز در شخصیت‌های محوری رمان خواهیم پرداخت.

لازم به تاکید است که برخلاف خوانش‌های عمومی آدلری (که صرفاً به اثبات وجود عقدهٔ حقارت یا جبران می‌پردازند)، هدف نگارندگان آن بوده که تحلیل از سطح تطبیق محض فراتر رود و بر تبیین یک زنجیرهٔ علّی‌ـساختاری تمرکز شود؛ تا نشان دهیم که چگونه یک کنش ظاهراً غیرمنطقی، منحصراً از درون «منطق خصوصی» شخصیت نشأت می‌گیرد تا وی را به «غایت خیالی‌اش» برساند.

۴. ۱. غایت خیالی مرگان

مرگان، کانون تپنده، موتور محرک روایت و محور تراژیک داستان، زنی است که بار سنگین جبر طبیعت کویر و جبر جامعهٔ استبدادی–مردسالار را توأمان بر شانه‌های نحیف و تکیدهٔ خود حمل می‌کند. ناپدید شدن سلوچ، برای مرگان سوای فقدان عاطفی طبیعی که برای هر زن بیوه‌ای در جوامع سنتی روی می‌دهد، به معنای سقوط به پایین‌ترین درجات سلسله‌مراتب اجتماعی

1. Psychological trauma

روستاست؛ جایی که او دیگر «همسر یک مرد» نیست، بلکه زنی بی‌پناه، طعمه‌ای برای امیال سرکوب‌شدهٔ دیگران، و مادری با شکم‌های گرسنهٔ فرزندانش است. این وضعیت برزخی، احساس کهتری هولناکی را در روان او تزریق می‌کند. اما مرگان، به‌جای تسلیم شدن در برابر این حقارت تحمیل‌شدهٔ محیطی، با استفاده از مکانیزم روانی «جبران»، یک «غایت خیالی» به‌شدت نیرومند را در ذهن خود برمی‌سازد تا از فروپاشی شناختی خویش جلوگیری کند. غایت خیالی مرگان در این گزارهٔ ناخودآگاه خلاصه می‌شود: «سلوچ نمرده و به زودی بازخواهد گشت؛ پس من باید به هر قیمتی که شده، اسکلت، آبرو و چارچوب ظاهری این خانواده را تا زمان بازگشت او حفظ کنم.» این غایت اما ساده و خطی شکل نمی‌گیرد، بلکه در دل پارادوکسی دردناک قوام می‌یابد؛ چرا که ریشه در انکار زوال پیشینی پیوند زناشویی دارد. دولت‌آبادی این زوال را در صفحات آغازین نشان داده است، آنجا که توضیح می دهد که رابطهٔ مرگان و سلوچ پیش از رفتن او نیز تهی از عشق و کلام بوده است (دولت‌آبادی، ۱۳۶۱: ۱۰).

بر این بستر، تقابل شخصیت آسیب‌دیدهٔ مرگان با احساسات متناقضش رخ می‌نماید. او نخست با انکار و بی‌تفاوتی ظاهری واکنش نشان می‌دهد: «بگذار برود گور پدرش... گریه ندارد» (همان: ۳۲). اما این منطق تدافعی دوام نمی‌آورد و به‌زودی عشقی عمیق و پنهان آشکار می‌شود: «مرگان عاشق شویش بود... او عاشق سلوچ بود» (همان: ۳۳).

در نقطهٔ تلاقی این دوگانگی ویرانگر (خشم رهاشدگی و اعتراف ناخواسته به عشق) است که غایت خیالی، ضرورت وجودی می‌یابد. مرگان برای آشتی دادن این تعارض، تمام انرژی خود را وقف حفظ «خانه» می‌کند: خانه‌ای که هم مزار عشقی نوستالژیک است و هم تنها سنگرش در برابر دیدگان و دستان متجاوز اهالی روستا. جان‌کندن‌های او را باید تاوان روانی این غایت متناقض و انکارآمیز دانست.

مرگان با نادیده گرفتن این سردی عاطفی، برای رسیدن به آن غایت خیالی (حفظ خانواده‌ای به نام سلوچ)، سبک زندگی عجیبی را برمی‌گزیند؛ سبکی مبتنی بر کار فیزیکی طاقت‌فرسا، مردانه و خودویرانگرانه. او که به شدت از نگاه‌های متجاوزانهٔ مردان روستا و انگ بی‌پناهی هراس دارد، دست به نوعی «اعتراض مردانه» در رفتار خود می‌زند؛ لطافت زنانه را به کلی پس می‌زند، نقاب سختی بر چهره می‌کشد و به سخت‌ترین کارهای یدی تن می‌دهد؛ چنانکه در توصیف نبرد تن‌به‌تن او با طبیعت و حیوانات برای تأمین بقا، می‌خوانیم:

> «مرگان، گردن گوساله را زیر بغل گرفته بود و می‌کوشید تا حیوانک را از سینهٔ مادرش وا بکند، اما گوساله دهن از سینه برنمی‌گرفت. مرگان، ناتوان و شرمزده گفت: – زورم نمی‌رسد. ماشاءالله یکجوری سینه را به کلف گرفته که... مرگان پوزه‌بند را از میخ برداشت و آورد...» (همان: ۲۰).

این جان‌کندن‌های فیزیکی، بازتاب بیرونی تلاش روان مرگان برای زنده نگه‌داشتن غایت خیالی‌اش است. اما اوج پیچیدگی روان‌شناختی مرگان و هنر بی‌بدیل نویسنده در خلق یک شخصیت چندبعدی و روان‌نژند، در تناقض تکان‌دهندهٔ رفتار او در داخل خانه نمایان می‌شود. بزرگترین و دردناک‌ترین پارادوکس رفتاری مرگان در طول داستان، تن دادن منفعلانه و سکوت

مرگبار او در برابر ازدواج شوم، نابرابر و فاجعه‌بار دختر دوازده‌ساله‌اش، هاجر، با «علی گناو» است. از منظر عقلانیت بیرونی و احساسات مادری، این پرسش مطرح می‌شود که چگونه زنی که در بیابان برای یک لقمه نان فرزندانش با مرگ می‌جنگد، در خانه حاضر می‌شود جگرگوشه‌اش را به مردی میانسال، خشن و بیمار بسپارد؟ خوانش سطحی و ماتریالیستی، این عمل را صرفاً به «فقر و نداری» تقلیل می‌دهد؛ اما نفوذ به لایه‌های نظریهٔ آدلر، راز این تناقض بغرنج را از طریق مفهوم «منطق خصوصی» آشکار می‌سازد.

برای اثبات زنجیرهٔ روانی این کنش متناقض (سکوت یک مادر در برابر ازدواج نامناسب دخترش)، باید گام‌به‌گام پیش رفت: وضعیت روانی پایه در مرگان، هراس زنی بی‌پناه در برابر گرسنگی و نگاه‌های متجاوز است؛ غایت خیالی او، این باور موهوم است که سلوچ قطعاً بازمی‌گردد و باید ساختار ظاهری خانواده را برای او حفظ کرد. مرگان برای رسیدن به این غایت، نیازمند یک منطق خصوصی است. در این منطق خصوصی، هاجر دیگر یک انسان یا جگرگوشه نیست؛ او صرفاً یک «بار اقتصادی و نان‌خور اضافه» است که حذف او، بقای پسران (نیروی کار) و در نتیجه حفظ کل خانواده را تضمین می‌کند. خروجی این زنجیره، همان کنش متناقض و عینی است: انفعال و سکوت مرگبار در برابر تجاوز خاموش علی‌گناو به دخترش؛ عملی که در نگاه بیرونی جنایت است، اما در میدان ادراکی و غایت‌محور مرگان، ترفندی ضروری و تلخ برای بقاست.

دولت‌آبادی این سکوت مرگبار و تسخیرشدگی روانی را در صحنه‌های مواجههٔ مرگان با هاجر مضطرب، به شکلی ویرانگر به تصویر کشیده است. در صحنه‌ای که علی گناو برای بردن هاجر می‌آید، انفعال مرگان و نگاه پر از التماس دختر، نشان‌دهندهٔ پیروزی «غایت خیالی» بر «غریزهٔ مادری» است:

> «علی‌گناو، احساس کرد تمام بدنش عرق کرده است... سرفروفکنده از بیخ شانهٔ مرگان که داشت پا به اتاق می‌گذاشت، بیرون رفت. مرگان رفت تا نادیده بگیرد. انگار نه انگار که چیزی پیش آمده است. اما دریافت که دختر واکنش خاموش مادرش را باور نکرده است...» (همان: ۲۴۰).

انفعال مطلق مرگان در صحنهٔ دست درازی علی گناو به هاجر، ثابت می‌کند که چگونه یک غایت خیالی جبرانی، اگر از مدار سلامت خارج شود، می‌تواند فرد را وادار به کنش‌هایی کند که تمام ناظران جهان بیرون، آن را غیرعقلانی و بی‌رحمانه می‌پندارند.

۴. ۲. «عقدهٔ برتری» عباس

عباس، پسر ارشد سلوچ، تجسم کامل، بی‌نقص و دردناک یک شخصیت روان‌نژند در مکتب آدلری است که غایت خیالی‌اش به دلیل فقدان مطلق علاقهٔ اجتماعی، لاجرم به سوی خودویرانگری و مسخ فیزیکی پیش می‌رود. هر چند روان عباس، پیش از ناپدید شدن سلوچ نیز مستعد بحران بود، اما با غیبت پدر، این بحران به یک انحطاط اخلاقی و روانی کامل بدل می‌شود. ریشه‌های احساس حقارت حاد در عباس، ریشه‌هایی دوگانه، گزنده و عمیقاً آزاردهنده است. از یک سو، او به عنوان پسر ارشد، از نظر فرهنگی موظف است جای خالی پدر را پر کند، اما فقر مطلق، بی‌پناهی اجتماعی و فقدان سرمایه، او را در انتهای سلسله‌مراتب قدرت روستا قرار

داده است و از سوی دیگر، و مهم‌تر از آن، عباس به شدت از جانب برادر کوچکترش، ابراو، احساس خطر و کهتری فیزیکی می‌کند. ابراو دارای بنیهٔ جسمانی قوی‌تر، بازوانی ستبرتر و روحیه‌ای جسورانه‌تر است و در عمل، بار کار فیزیکی خانواده را او بر دوش می‌کشد. عباس که آگاه است در میدان کار یدی و زور بازو هرگز نمی‌تواند برتری خود را بر ابراو اثبات کند، دچار عقدهٔ حقارتی فلج‌کننده می‌شود.

بر اساس آرای آدلر، روان انسان برای فرار از حقارت، به سمت مکانیسم جبران حرکت می‌کند. اما جبران عباس، از نوع «جبران ناسازگار و مخرب» است که به شکل‌گیری «عقدهٔ برتری» می‌انجامد. نیروی خلاقهٔ روان عباس، برای فرار از واقعیت ضعف جسمانی و فقر عینی، یک غایت خیالی به شدت متوهمانه، ضداجتماعی و خودمرکزبینانه را با این مضمون خلق می‌کند: من بدون تن دادن به زحمت و کار خفت‌بار بدنی، به ثروت انبوه، قدرت و جایگاه «ارباب» دست خواهم یافت و به همهٔ اهالی روستا، به‌ویژه مادر و برادرم، فخر خواهم فروخت. این تصویر ذهنی، آن‌چنان در روان عباس ریشه می‌دواند که تمام جهان و روابط انسانی را تنها از دریچهٔ این «آیندهٔ موهوم» تفسیر می‌کند.

رفتارهای عباس دقیقاً در چارچوب همین زنجیرهٔ ساختاری آدلری قابل تفسیر است: وضعیت روانی او بر پایهٔ عقدهٔ حقارت ناشی از ضعف جسمانی در برابر برادرش (ابراو) و فقر خانواده بنا شده است. غایت خیالی او جبران این حقارت از طریق «کسب ثروت بی‌زحمت و ارباب‌شدن متوهمانه» است. این غایت، یک منطق خصوصی کاملاً ضداجتماعی تولید می‌کند؛ منطقی که در آن، استثمار خانواده و دزدی از مادر، رذیلتی اخلاقی محسوب نمی‌شود و ابزاری بدیهی و ضروری برای تأمین سرمایهٔ قمار است. در نتیجهٔ این منطق، ما شاهد کنش‌های متناقض عباس هستیم؛ او در حالی که ادعای بزرگی و منزلت دارد، در کمال خست به حقیرانه‌ترین شکل ممکن بر سر اندک منابع خانواده می‌جنگد و هیزم‌های جمع‌آوری‌شده را به یغما می‌برد. دعوای او با مادرش بر سر خوردن سهم نان بقیه، خروجی عینی غلبهٔ همین منطق خصوصی بر وجدان بیدار است:

«عباس فریاد کرد: یک شاهی هم از پول پنبه‌چوب‌هایم را به کسی نمی‌دهم. همه‌اش را می‌دهم به نان و خودم می‌خورم!» (دولت‌آبادی، ۱۳۶۱: ۲۸).

در ذهن بیمار عباس، دزدیدن هیزم خانواده و قمار کردن پول آن، بی‌اخلاقی نیست؛ بلکه عملی بدیهی، منطقی و ضروری در راستای رسیدن به غایت خیالی ثروت و برتری است. او با تاس انداختن، می‌خواهد انتقام حقارت تاریخی‌اش را از جامعه بگیرد.

اما اوج جنون غایت‌نگرانهٔ عباس و نقطهٔ تراژیک داستان او، مسألهٔ شتربانی است. از منظر آدلری، این شتر فراتر از حیوانی باربر؛ نماد، و تجلی مادی غایت خیالی عباس است. شتر برای عباس ضعیف‌الجثه، جبران‌کنندهٔ تمام حقارت‌های فیزیکی و اجتماعی اوست. او با تملک این حیوان عظیم، خود را ساربانی مقتدر می‌پندارد.

تناقض ویرانگر در سرنوشت عباس زمانی عیان می‌شود که غایت خیالی او، با صخرهٔ سخت واقعیت تصادم می‌کند. عباس که از کار یدی گریزان بود و غایتش بر پایهٔ «کسب ثروت

بی‌زحمت» بنا شده بود، برای سیر کردن شکم نماد قدرت خود (شتر) و تأمین هزینه‌های قمار، ناچار می‌شود به یکی از سخت‌ترین و خطرناک‌ترین کارهای روستا، یعنی «شتربانی»، تن در دهد. نقطهٔ اوج این تصادم و فروپاشی شناختی، صحنهٔ هولناک حملهٔ شتر به عباس است. «لوک سیاه» که قرار بود ابزار جبران حقارت عباس باشد، در اثر گرسنگی و مستی (فصل جفت‌گیری) طغیان می‌کند. حیوانی که عباس با آن به دیگران فخر می‌فروخت، به صاحب متوهم خود حمله‌ور می‌شود. توصیف دقیق، ناتورالیستی و میخکوب‌کنندهٔ دولت‌آبادی از این صحنه، در واقع بازنمایی فروپاشی فیزیکی و روانی همزمان یک انسان متوهم است:

> «لوک مست، بر او خیمه داشت. این بار کلهٔ عباس را به کلف گرفت. جیغ بدوی آدمیزاد در بیابان پیچید. شتر، رفت تا شتربان را از نعل خاک برکند و بر زمین بکوبد که... عباس از منگنهٔ دندان‌های لوک به در خزید و جوان به زانو درآمد... عباس، مارگونه، تن برخاک غلتاند. شتر، زانو در زمین کوفت تا مگر شتربان را به زیر کلف بگیرد. این، دیگر نباید! پسر مرگان، قد بر زانو راست کرد و به تندی تندر، در دم، کارد از بیخ پاتاوه به درکشید...» (همان: ۳۱۴).

عباس پس از کشاکش خونین با لوک سیاه، در چاه خشکی می افتد و شب را در جوار دو مار بزرگ سر می‌کند که باعث مسخ و پیری زودرس او می‌شود: «مارها به عباس چشم دوخته‌اند. عباس دیگر نیست. پیشاپیش خاکستر شده است» (همان: ۳۲۳-۳۲۴). این صحنهٔ دلخراش، تجسم عینی سقوط یک روان‌نژند است. غایت خیالی فاقد علاقهٔ اجتماعی که بر پایهٔ خودخواهی، استثمار خانواده و فرار از واقعیت بنا شده بود، نه تنها عباس را به قدرت نمی‌رساند، بلکه چهرهٔ او را مسخ کرده، جوانی‌اش را می‌گیرد و او را به موجودی ناقص‌العضو، وحشت‌زده، منزوی و مجنون تقلیل می‌دهد. عباس تاوان پناه بردن به توهمات بدون پشتوانهٔ عقلانی را به هولناک‌ترین شکل ممکن می‌پردازد.

۴. ۳. «اعتراض مردانهٔ» ابراو

ابراو، پسر میانی خانواده، در ظاهر نقطهٔ مقابل برادر بزرگترش (عباس) قرار دارد؛ اما از دیدگاه روان‌شناسی فردی آدلر، او نیز به همان اندازه اسیر مکانیسم‌های جبرانی، عقده‌های حقارت و غایات خیالی خویش است. احساس کهتری ابراو، ریشه در سه عامل درهم‌تنیده دارد: نخست، احساس ناامنی ناشی از غیبت پدر؛ دوم، قرار داشتن در سایهٔ برادر ارشد زورگو که همواره سعی در سرکوب او دارد؛ و سوم، نیاز غریزی و سوزان برای گذار از دوران کودکی و وابستگی به مادر، و اثبات هویت مردانهٔ خویش در جامعه‌ای که منحصراً به قدرت و زور بازو باج می‌دهد.

روان ابراو برای رهایی از این احساس ضعف که به‌طور ناخودآگاه آن را با ویژگی‌های زنانه یا ضعف کودکانه یکسان می‌پندارد، یک غایت خیالی جبرانی را برمی‌سازد: تبدیل شدن به مرد بلامنازع و سرپرست مطلق خانواده، از طریق اعمال نیروی بدنی مفرط و درهم‌شکستن هرگونه اتوریتهٔ پیشین (به‌ویژه اتوریتهٔ مادر). چنانکه گفتیم؛ آدلر در تبیین چنین رفتارهایی، مفهوم کلیدی «اعتراض مردانه» را ابداع کرده است. ابراو برای فرار از برچسب ضعف، به رفتارهای افراطی مردانه، خشونت کلامی، سرسختی و استقلال‌طلبی بیمارگونه روی می‌آورد.

ابراو برای تحقق این غایت خیالی، برخلاف عباس که از کار فیزیکی می‌گریخت، سخت‌ترین، زمخت‌ترین و جان‌فرساترین کارهای یدی روستا را بر عهده می‌گیرد و با طبیعت خشن، خاک یخ‌زده و ریشه‌های بوته‌ها می‌جنگد تا به خود و جهان ثابت کند که «مرد واقعی» اوست. در صحنه‌هایی که ابراو در زمین یخ‌زده مشغول بیرون کشیدن ریشه‌های پنبه چوب است، این نبرد جنون‌آمیز برای اثبات وجود، به خوبی تصویر شده است:

> «ریشه‌ها در خاک یخ‌زده، سخت چنگ گیر داده بودند. گویی خانه در سنگ داشتند... اما در سماجت کار، کَنه ای بود...به کار که می‌چسبید با آن یکی می‌شد. روی ساقهٔ پنبه چوب که می‌خمید، به زنبوری می‌مانست که روی برگ گلی بال گشاده و نیش در آن فرو برده باشد...انبر انگار ناخن‌های او بود و پنبه چوب انگار خاری که در پایش فرو نشسته است» (همان: ۴۴–۴۵).

در تعامل ابراو با مادرش نیز شاهد تلاش برای اثبات این برتری هستیم: «ابراو، این را گفت و کوشید لرزش لب‌های شیپوریش را آرام کند. مرگان به پسرش نگاه کرد. آشکارا و بی‌پروا نگاهش کرد. مثل چیزی که بخواهد از ریشه، بار دیگر او را بشناسد. ابراو را، پسر خود را بشناسد و باورش کند... آیا این همان ابراو او بود؟» (همان: ۴۴۹).

پارادوکس روان‌شناختی ابراو را باید در سطحی عمیق‌تر از صرف تعامل او با مادرش جست‌وجو کرد؛ ناتوانی روان او در ایجاد تعادل میان خواسته‌های درونی و فشارهای بیرونی. این تناقض در تقابل دو وجه متضاد از شخصیت او آشکار می‌شود: از یک سو، سخت‌کوشی و مسئولیت‌پذیری او در تأمین معاش خانواده، و از سوی دیگر، انفعال و درماندگی عمیق روانی‌اش در پذیرش فقدان پدر. ابراو بار اصلی تأمین معاش را با دستانی مجروح و بدنی رنجور بر دوش می‌کشد؛ پنبه‌چوب می‌کَنَد، برای آوردن شکسته‌بند راهی سفر می‌شود و اندک مزد خود را صرف خانواده می‌کند. اما در برابر اصل واقعیت غیبت پدر، واکنشی جز انکار معنای فقدان، فراموشی انتخابی و نفی رخ‌دادن این اتفاق مهم از خود نشان نمی‌دهد؛ انکاری که در رفتارش به شکل نوعی درماندگی کودکانه بروز می‌کند.

مثال روشن این تناقض را می‌توان در صحنه‌ای مشاهده کرد که ابراو پس از یک روز کار طاقت‌فرسا با پشته‌ای پنبه‌چوب به خانه بازمی‌گردد، در حالی که به‌شدت بیمار و رنجور است. تب می‌کند، خون بالا می‌آورد و با این‌همه، هنگامی که مادرش بالای سر او می‌نشیند و از او مراقبت می‌کند، نه تشکری می‌کند، نه درخواستی دارد و نه هیچ واکنش عاطفی دیگری نشان می‌دهد؛ رفتاری دقیقاً مشابه کودکی درمانده که توان برقراری ارتباط عاطفی را از دست داده است (همان:۶۴–۷۲).

این پرخاشگری‌ها و استقلال‌طلبی‌های ظاهری را می‌توان در یک ساختار پیوسته چنین تحلیل کرد: وضعیت روانی پایه در ابراو، احساس بی‌پناهی کودکانه و فقدان الگوی پدر؛ و غایت خیالی او، اثبات مردانگی مطلق و پوشاندن این ضعف از طریق کار بدنی و «اعتراض مردانه» است. برای تحقق این غایت، منطق خصوصی ابراو به او دیکته می‌کند که هرگونه ابراز نیاز به مادر، تشکر یا لطافت عاطفی، معادل زنانگی و ضعف است. در نتیجه، کنش متناقض او دقیقاً در

شکاف همین زنجیره بروز می‌یابد: او در بیرون از خانه همچون یک مرد بالغ جان‌فشانی می‌کند و بار معاش را بر دوش می‌کشد، اما در مواجهه با مراقبت و مهر مادری در بستر بیماری، همچون کودکی درمانده، منفعل و پرخاشگر، از برقراری ساده‌ترین ارتباط عاطفی عاجز می‌ماند.

تراژدیِ شناختی و فروپاشی غایت خیالی ابراو، در نقطهٔ عطفی تاریخی در داستان رقم می‌خورد؛ با ورود «تراکتور» به روستای زمینج، ابراو تمام هویت، ارزش انسانی، معنای وجودی و غایت خیالی خود را بر اساس معیاری جدید (کار با تراکتور) بنا می‌کند:

> «... فردا تراکتور می‌آمد. سکوت کهنهٔ زمین، فردا می‌شکست» (همان: ۲۹۱). با آمدن تراکتور به ده، ابراو روی تراکتور کار می‌کند: «من کارم این جا درست شده، کار خوبی هم هست. فکرش را بکن! آدم بالای تراکتور بنشیند و ببیند که چه جوری تکه‌های آهن، دل زمین را می‌شکافد!» (همان: ۲۸۵) .

اما چیزی نمی‌گذرد که این رویای شیرین به کابوسی هولناک بدل می‌گردد. با بروز اختلاف بین سهامداران وسرقت موتور تراکتور، این نماد عصر مدرن، تبدیل به جرم آهنی بی‌مصرفی می‌شود که ابراو ناچار است با حیرت وتاسف و حزن و خشم، آرزوهای بر باد رفتهٔ خود رادر آن به تماشا بنشیند: «...احساس می‌کرد در توفان گم شده است. در بیابان گم شده است. تکلیف خود را نمی‌فهمید. کار و روزگار خود را نمی‌فهمید... » (همان: ۴۳۸). ابراو نمی‌تواند به خود بقبولاند که رؤیای کار با تراکتور برای او تمام شده است. «...با خود، گفت: پس اینهمه هیاهو برای چه بود؟!» (همان: ۴۳۴). دولت‌آبادی، سردرگمی و بلاتکلیفی ابراو در این مرحله را چنین توصیف می کند: « هنوز نمی خواست باور داشته باشد که آنچه روی داده، سر به سر دروغ و بازی بوده باشد... او به این آسانی نمی‌توانست پیوند دل خود را با این جوش و خروش، با این کار و تلاش تازه ای که شروع کرده بود، ببرد» (همان: ۴۳۶).

در این وضعیت رقت‌آور دیگر زور بازو، که قبلا یگانه ابزار آبراو برای غلبه بر احساس کهتری و اثبات مردانگی‌اش بود، به هیچ کار نمی‌آید و کاملاً بی‌اعتبار و حقیر شده است. این آگاهی تلخ پدیدارشناختی، غایت خیالی و مکانیسم جبرانی او را از ریشه متلاشی می‌کند. استیصال، سکوت مرگبار و سرگردانی ابراو در بخش‌های پایانی رمان، معلول مرگ روانی و فروپاشی شناختی است. او با باطل شدن غایت خیالی‌اش، تبدیل به انسانی معلق در فضایی بی‌معنا شده است.

۴. ۴. تصادم غایات خیالی

شکوه هنری دولت‌آبادی و عمق تحلیل روان‌شناختی این رمان در بازنمایی بی‌نقص تصادم بی‌رحمانه و خونین غایات خیالی اعضای خانواده سلوچ قابل مشاهده است. از منظر روان‌شناسی آدلری، هنگامی که افراد یک نهاد (مثلا یک خانواده) اهداف جبرانی خود را صرفاً بر مبنای فرار از حقارت فردی و بدون در نظر گرفتن علاقهٔ اجتماعی بنا می‌نهند، آن نهاد محکوم به خودتخریبی و فروپاشی گریزناپذیر از درون است.

در خانوادهٔ سلوچ، فقدان پدر و سایهٔ فقر، پیوندهای عاطفی را فرسوده کرده‌اند. غایات خیالی اعضا یعنی توهم بقای ساختار توسط مرگان، توهم اربابی عباس، و سودای استقلال خشن ابراو،

با یکدیگر هم‌راستا نیستند و اغلب در تضاد مطلق قرار می‌گیرند؛ از این رو خانه به میدان جنگ بدل می‌شود.

شاهد این رقابت خودخواهانه را در صحنهٔ جمع‌آوری ریشه‌های چوب پنبه می‌توان یافت: «کار به کشمکش می‌کشید... دعواشان سر می‌گرفت. به جان هم می‌افتادند و سرانجام آنکه زخم برمی‌داشت... ابراو بود» (دولت‌آبادی، ۱۳۶۱: ۴۵)؛ عباس نیز پیوسته مراقب است که «ابراو ریشه‌هایی را که عباس برکشیده، ندزدد» (همان: ۴۴).

مثال برجستهٔ این خشونت را در تنبیه هاجر می‌بینیم: «تسمه را بالای سر چرخاند و فرود آورد. هاجر مثل فانوس، تا خورد. عباس رحم نکرد» (دولت‌آبادی، ۱۳۶۱: ۸۵). بی‌درنگ، ابراو تب‌دار از زیر لحاف برمی‌خیزد و با عباس گلاویز می‌شود: «هردو به پشت غلتیدند...در خاک می‌غلتیدند...دست‌هایش به دور گردن ابراو حلقه شده بود» (همان:۸۵–۸۶).

این دعواهای خونین، رقابت بر سر منابع ناچیز، و بی‌تفاوتی نسبت به زجر مادر و استثمار خواهر، همگی نشان‌دهندهٔ غیاب مطلق علاقهٔ اجتماعی و تسلط عقده‌های حقارت خودخواهانه‌اند. برادرانی که به‌جای اتحاد در برابر عامل اصلی سیه‌روزی‌شان (ساختار ظالمانهٔ روستا، خرده‌مالکان و جبر محیط)، تمام انرژی خود را صرف سرکوب و تخریب یکدیگر می‌کنند.

فقدان علاقهٔ اجتماعی در اهداف جبرانی شخصیت‌ها، سبب می‌شود که هیچ‌یک به رستگاری، آرامش و کمال انسانی دست نیابند. هر یک از اعضای این خانواده، تاوان پناه بردن به توهم فردی و غایت خیالی جداافتاده از خیر جمعی را به هولناک‌ترین شکل می‌پردازد: هاجر در بستر پیرمردی روانی، پژمرده و مسخ می‌شود؛ عباس با چهره‌ای دریده‌شده توسط نماد قدرت خودش، به مرز جنون و نقص عضو می‌رسد؛ ابراو با نابودی رویای کار با تراکتور، هویت و دلیل وجودی خود را یک‌جا از دست می‌دهد؛ و مرگان، پس از آنکه تمامی آرمان‌ها و غایات ذهنی‌اش یکی پس از دیگری در برابر چشمانش فرو می‌ریزد، با دستانی خالی، قامتی خمیده، روانی متلاشی و قلبی پر از خاکستر، آوارهٔ بیابان‌ها می‌گردد. با این توصیف، رمان *جای خالی سلوچ*، مرثیه‌ای است عظیم، جاودانه و روان‌شناسانه بر روان انسان‌هایی که در غیاب عشق و همبستگی اجتماعی، در پای غایات خیالی خویش ذبح می‌شوند.

۵. نتیجه

نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که رفتارهای متناقض و خودویرانگر شخصیت‌های رمان *جای خالی سلوچ*، افزون بر تأثیر جبر محیطی و فقر مفرط، بازتاب واکنش‌های روانی پیچیده‌ای برای مهار احساس حقارت ناشی از غیبت پدر است؛ بدین معنا که ذهن آسیب‌دیدهٔ این شخصیت‌ها برای تاب آوردن در برابر فشار سهمگین واقعیت، اهداف خیالی افراطی و منطق‌های درونی خاصی می‌سازد. بر همین اساس، انفعال تکان‌دهندهٔ مرگان در برابر ازدواج شوم دختر خردسالش، از سر سنگدلی یا بی‌مهری مادرانه نیست. در چارچوب منطق شخصی او، این سکوت تلخ مستقیماً در خدمت یک هدف جبرانی قرار دارد: حفظ کالبد خانواده به امید بازگشت سلوچ. او با

تن دادن به قربانی شدن یک عضو، مذبوحانه می‌کوشد بقای سایر اعضا را در زمستان سخت روستا تضمین کند.

فرزندان خانواده نیز برای گذر از این بحران هویتی و معیشتی، مسیرهای روانی مشابهی را طی می‌کنند. سودای ارباب شدن و رفتارهای خودخواهانهٔ عباس، تلاشی روانی برای فرار از کار یدی و پوشاندن ضعف جسمانی‌اش در برابر برادر است؛ توهمی خام که سرانجام در تصادم با واقعیت خشن و با حملهٔ شتر (نماد همان قدرت پوشالی) به مسخ‌شدگی و نقص عضو او می‌انجامد. از سوی دیگر، پرخاشگری و سخت‌کوشی جنون‌آمیز ابراو، کوششی برای اثبات مردانگی و استقلال فیزیکی محسوب می‌شود؛ اما هویتی که او ابتدا بر پایهٔ قدرت بازو و سپس کار با تراکتور بنا کرده بود؛ به‌یکباره بی‌اعتبار می‌شود و روان او را به بن‌بست و فروپاشی می‌کشاند.

آنچه به انهدام قطعی این خانواده می‌انجامد، صرفاً معلول فشارهای اقتصادی بیرون از خانه نیست و غیبت «علاقهٔ اجتماعی» و فقدان همدلی در اهداف تک‌تک این شخصیت‌ها نقشی کلیدی ایفا می‌کند. از آنجا که هر عضو خانواده برای رهایی از رنج، به اهدافی کاملاً خودمحورانه پناه برده است، تقابل این خواسته‌های متعارض در زیر یک سقف، پیوندهای عاطفی را مضمحل کرده و خانه را به میدان جنگی برای بقا تبدیل می‌سازد.

در پژوهش حاضر با گذر از خوانش‌های صرفاً تطبیقی، نشان دادیم که سرنوشت تراژیک شخصیت‌های این اثر، حاصل عملکرد یک زنجیرهٔ دقیق روان‌شناختی است. کنش‌هایی چون سکوت مرگبار مرگان، استثمارگری عباس و طغیان‌های ابراو، رفتارهایی تصادفی یا صرفاً معلول جبر اقلیمی نبودند؛ این اعمال خروجی گریزناپذیر «منطق‌های خصوصی» ویرانگری محسوب می‌شوند که هر شخصیت برای رسیدن به «غایت خیالی» و جبران حقارت خود برساخته بود. تصادم این منطق‌های فردگرایانه در خلأ «علاقهٔ اجتماعی»، به‌روشنی نشان می‌دهد که چگونه ساختار روان‌نژند ذهن، می‌تواند به‌عنوان عاملی درونی، همپای فقر بیرونی، به فروپاشی قطعی یک خانواده بینجامد.

ملاحظات اخلاقی

مشارکت نویسندگان

نویسندگان به طور مساوی در کلیه مراحل پژوهش و نگارش این مقاله پژوهشی و نهایی‌سازی آن مشارکت مستمر داشته‌اند.

اعلامیه هوش مصنوعی مولد و فناوری‌های مبتنی بر هوش مصنوعی در فرایند نگارش

نویسندگان در فرایند نگارش و آماده‌سازی این مقاله از هیچ‌گونه ابزار هوش مصنوعی یا فناوری‌های مبتنی بر هوش مصنوعی استفاده نکرده‌اند.

تعارض منافع

بنا بر اظهار نویسندگان، این مقاله تعارض منافع ندارد.

پیروی از اصول اخلاق پژوهش

نویسندگان اصول اخلاقی را در انجام و انتشار این پژوهش علمی رعایت کرده‌اند و این موضوع مورد تأیید همه آن‌هاست.

قدردانی

در نگارش این مقاله از نظرات انتقادی داوران محترم بهره‌مند شده‌ایم و در اینجا لازم می‌دانیم که از ایشان سپاسگزاری کنیم.

منابع

آدلر، آلفرد. (۱۳۷۹). شناخت طبیعت انسان از دیدگاه روان‌شناسی، ترجمهٔ طاهره جواهرساز، تهران: رشد.

بختیاری مرکیه، فرزاد. (۱۴۰۱). شکل‌گیری شخصیت‌ها و وجوه تعاملی آن‌ها در رمان «عادت می‌کنیم». روایت‌شناسی، ۶(۱۱)، ۱–۳۶.

حیات‌داوودی، فاطمه، حسن‌زاده نیری، محمدحسن، و آبشیرینی، اسد. (۱۴۰۲). نقد و تحلیل اکوسایکولوژی در رمان جای خالی سلوچ محمود دولت‌آبادی با نگاهی به نظریهٔ ساختار شخصیت فروید. زبان و ادب فارسی، ۷۶(۲۴۷)، ۲۱۷–۲۳۵.

دولت‌آبادی، محمود. (۱۳۶۱). جای خالی سلوچ ، نشر نو.

دهقان، علی، و قاسمی، سهیلا. (۱۳۹۱). نقد روان‌شناختی آثار فروغ فرخزاد بر اساس مبانی روان‌کاوی فروید و آدلر. زبان و ادب فارسی، ۴(۱۲)، ۴۳–۵۹.

ذبیح‌نیا عمران، آسیه. (۱۴۰۱). بررسی رمان جای خالی سلوچ بر اساس نظریهٔ داغ ننگ اروینگ گافمن. پژوهش‌های بین‌رشته‌ای ادبی، ۴(۷)، ۷۹–۱۰۸. https://doi.org/10.30465/lir.2022.39703.1453

زارع‌کهن، معصومه، و حیدری، فاطمه. (۱۳۹۷). نقد روان‌کاوانهٔ شخصیت رودابه در رمان به هادس خوش آمدید بر اساس نظریهٔ آلفرد آدلر. پژوهش‌های نقد ادبی و سبک‌شناسی، ۹(۳۱)، ۱۰۷–۱۲۴.

سلطانی، فاطمه، و غنی‌پور ملکشاه، احمد. (۱۴۰۱). بررسی شخصیت مرگان در رمان جای خالی سلوچ بر اساس الگوی هروشفسکی. پژوهشنامهٔ ادبیات داستانی، ۱۱(۲)، ۱۷۷–۱۹۸. https://doi.org/10.22126/rp.2021.6517.1348

شاهرخی، زهره، و طاهری، محمد. (۱۴۰۴). تحلیل روان‌شناختی شخصیت‌های رمان جای خالی سلوچ بر اساس نظریهٔ روان‌شناسی فردی آلفرد آدلر. ادبیات پارسی معاصر، ۱۵(۲)، ۲۳۵–۲۶۸. https://doi.org/10.30465/copl.2025.52038.4287

شولتز، دوان پی، و شولتز، سیدنی الن. (۱۳۹۶). نظریه‌های شخصیت. ترجمهٔ یوسف کریمی و همکاران. تهران: ارسباران.

ظاهری عبدوند، ابراهیم. (۱۳۹۸). تحلیل شخصیت در رمان جای خالی سلوچ بر اساس نظریهٔ تکالیف سوگ وردن. ادبیات و پژوهش‌های میان‌رشته‌ای، ۱(۲)، ۱۴۷–۱۷۶.

ناصحی، عباسعلی، و رئیسی، فیروزه. (۱۳۸۶). «مروری بر نظریات آدلر». تازه‌های علوم شناختی، ۹(۱)، صص. ۵۵–۶۴.

نصر اصفهانی، محمدرضا، و شمعی، میلاد. (۱۳۸۸). «جای خالی سلوچ»: نقد جامعه‌شناختی رمان. جامعه‌شناسی کاربردی، ۲۰(۴)، ۱۵۱–۱۶۸.

یوردخانی، مهسا. (۱۳۹۱). نقد جامعه‌شناختی اصلاحات ارضی در رمان جای خالی سلوچ. *مجله زبان و ادبیات فارسی*، ۹(۴)، ۱۲۸-۱۰۳ .

Ansbacher, H. L., & Ansbacher, R. R. (Eds.).Adler, A. (1956). Understanding Human Nature. Oxford: Oneworld Publications.

Adler, A. (2011). The science of living. Martino Fine Books.

Carlson, J., Watts, R. E. & ,Maniacci, M. (2006). Adlerian Therapy: Theory and Practice. Washington, DC: American Psychological Association. pp. 42–45. https://doi.org/10.1037/11363-000

Kelland, M. D. (2015). Personality theory in a cultural context. OpenStax CNX. https://open.umn.edu/opentextbooks/textbooks/personality-theory-in-a-cultural-context

Miller, Raissa, & Dillman Taylor, Dalena. (2016). Does Adlerian theory stand the test of time?: Examining individual psychology from a neuroscience perspective. *The Journal of Humanistic Counseling, 55*(2), 111–128. https://doi.org/10.1002/johc.12028

Mosak, H. H. & ,Maniacci, M. P. (1999). A primer of Adlerian psychology: The analytic-behavioral-cognitive psychology of Alfred Adler. Brunner/Mazel.

Smith, L. S. (2003). Freud and Adler on agency and determinism in the shaping of the personality. *Journal of Individual Psychology, 59*(3), 263-291.

Sweeney, T. J. (2009). Adlerian Counseling and Psychotherapy: A Practitioner's Approach (5th ed.). New York: Routledge. pp. 31–34.

Tyson, L. (2006). Critical theory today: A user-friendly guide (2nd ed.). Routledge.

Vaihinger, H. (1924). The Philosophy of "As If": A System of the Theoretical, Practical and Religious Fictions of Mankind. London: Routledge & Kegan Paul. pp. 6–9.

Watts, R. E., & Holden, J. M. (1994). Why continue to use the term "fictional finalism"? *Journal of Individual Psychology, 50*(3), 241-244.

References

Adler, A. (1964). Social interest: A challenge to mankind (J. Linton & R. Vaughn, Trans.). Alfred Adler Institute of Northwestern Washington.

Adler, A. (2000). Understanding human nature from a psychological perspective. Translated by Tahereh Javahersaz. Tehran: Roshd. (In Persian)

Adler, A. (2011). The science of living. Martino Fine Books.

Ansbacher, H. L., & Ansbacher, R. R. (Eds.). Adler, A. (1956). Understanding Human Nature. Oxford: Oneworld Publications.

Bakhtiari Markiyeh, F. (2022). "Character formation and their interactive aspects in the novel We Get Used to It". Narratology, 6(11), pp. 1-36. (In Persian)

Carlson, J., Watts, R. E., & Maniacci, M. (2006). Adlerian Therapy: Theory and Practice. Washington, DC: American Psychological Association. pp. 42–45. https://doi.org/10.1037/11363-000

Dehghan, A. & Ghasemi, S. (2012). "Psychological critique of Forough Farrokhzad's works based on the psychoanalytic foundations of Freud and Adler". Persian Language and Literature, 4(12), pp. 43-59. (In Persian)

Dowlatabadi, M. (1982). Missing Soluch. Tehran: Nashr-e Now. (In Persian)

Hayatdavoudi, F., Hassanzadeh Nayeri, M. & Abshirini, A. (2023). "Ecopsychology critique and analysis in Mahmoud Dowlatabadi's novel Missing Soluch with a look at Freud's theory of personality structure". Persian Language and Literature, 76(247), pp. 217-235. (In Persian)

Kelland, M. D. (2015). Personality theory in a cultural context. OpenStax CNX. https://open.umn.edu/opentextbooks/textbooks/personality-theory-in-a-cultural-context

Miller, R., & Dillman Taylor, D. (2016). Does Adlerian theory stand the test of time?: Examining individual psychology from a neuroscience perspective. The Journal of Humanistic Counseling, 55(2), 111–128. https://doi.org/10.1002/johc.12028

Mosak, H. H., & Maniacci, M. P. (1999). A primer of Adlerian psychology: The analytic-behavioral-cognitive psychology of Alfred Adler. Brunner/Mazel.

Nasehi, A. & Raeisi, F. (2007). "A review of Adler's theories". Advances in Cognitive Science, 9(1), pp. 55-64. (In Persian)

Nasr Esfahani, M. & Shami, M. (2009). "Missing Soluch: A sociological critique of the novel". Applied Sociology, 20(4), pp. 151-168. (In Persian)

Schultz, D. P. & Schultz, S. E. (2017). Theories of personality. Translated by Yousef Karimi et al. Tehran: Arasbaran. (In Persian)

Shahrokhi, Z. & Taheri, M. (2025). "Psychological analysis of the characters in the novel Missing Soluch based on Alfred Adler's theory of individual psychology". Contemporary Persian Literature, 15(2), pp. 235-268. https://doi.org/10.30465/copl.2025.52038.4287 (In Persian)

Smith, L. S. (2003). Freud and Adler on agency and determinism in the shaping of the personality. Journal of Individual Psychology, 59(3), 263-291.

Soltani, F. & Ghanipour Malekshah, A. (2022). "Investigating the character of Mergan in the novel Missing Soluch based on Hrushovski's model". Research in Fiction Literature, 11(2), pp. 177-198. https://doi.org/10.22126/rp.2021.6517.1348 (In Persian)

Sweeney, T. J. (2009). Adlerian Counseling and Psychotherapy: A Practitioner's Approach (5th ed.). New York: Routledge. pp. 31–34.

Tyson, L. (2006). Critical theory today: A user-friendly guide (2nd ed.). Routledge.

Vaihinger, H. (1924). The Philosophy of "As If": A System of the Theoretical, Practical and Religious Fictions of Mankind. London: Routledge & Kegan Paul. pp. 6–9.

Watts, R. E., & Holden, J. M. (1994). Why continue to use the term "fictional finalism"? Journal of Individual Psychology, 50(3), 241-244.

Yourdkhani, M. (2012). "Sociological critique of land reform in the novel Missing Soluch". Journal of Persian Language and Literature, 9(4), pp. 103-128. (In Persian)

Zabihnia Omran, A. (2022). "A study of the novel Missing Soluch based on Erving Goffman's stigma theory". Interdisciplinary Literary Research, 4(7), pp. 79-108. https://doi.org/10.30465/lir.2022.39703.1453 (In Persian)

Zaheri Abdvand, E. (2019). "Character analysis in the novel Missing Soluch based on Worden's tasks of mourning theory". Literature and Interdisciplinary Research, 1(2), pp. 147-176. (In Persian)

Zare Kohan, M. & Heydari, F. (2018). "Psychoanalytic critique of Rudabeh's character in the novel Welcome to Hades based on Alfred Adler's theory". Literary Criticism and Stylistics Research, 9(31), pp. 107-124. (In Persian)